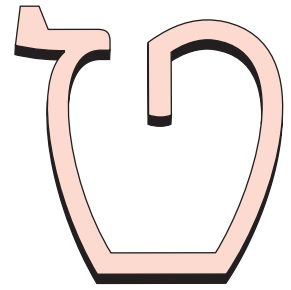

אחת התכונות האופייניות לבני אדם, שמייחדת אותם מיתר הנבראים, היא הנטייה לפעול לריסון כוחות הטבע. תכונה זו באה לידי ביטוי בתחומים שונים, ובין היתר בתחום הטכנולוגי, הרפואי וגם השלטוני. בתחום הטכנולוגי, המצאות אנושיות הן שמאפשרות לנו לשמור על קשר עם בני אדם שנמצאים במרחק רב מאיתנו, לייצר כמויות אדירות של מזון ולשנע אותו בכל רחבי העולם, ולהתגונן מפני אסונות טבע או להשתקם מפגיעתם. בתחום הרפואי, היכולת לאבחן מחלות, לפתח תרופות, וגם לנהל אורח חיים בריא העלו את תוחלת החיים ואת רמת החיים באופן ניכר במאה השנים האחרונות. ולבסוף, בתחום השלטוני, החוקים שמחייבים אותנו לפעול בדרכים מסוימות (למשל: לשלם מיסים) או להימנע מדרכי פעולה אחרות (למשל: לגנוב) – מטרתם היא ליצור מצב עניינים מוסדר, שעשוי לעמוד בניגוד למצב העניינים האנושי הטבעי שהיה מתקיים לולא היו חוקים ותקנות. ניתן לומר כי כל צורת משטר מבוססת על הנחות יסוד שונות בנוגע לטבע האדם, למשל: קיומו של משטר דמוקרטי מניח הנחות שונות מאשר קיומו של משטר דיקטטורי על אודות טבע האדם.

ככל הנראה, לעולם לא נדע מה יהיו מאפייניה של חברה אנושית שבה בני האדם פועלים על פי טבעם, ללא מערכת שלטונית. אך לאורך ההיסטוריה, התפתחו שני הלכי-מחשבה בולטים במענה לשאלה היפותטית זו. מצד אחד, יש הסוברים כי טבע האדם הוא טוב במהותו, וככל שבני אדם יורשו לפעול על פי טבעם, מעשיהם יהיו טובים (כך סבר הפילוסוף האנגלי תומס הובס). מנגד, ישנה גישה הפוכה שטוענת שבני אדם הם רעים מטבעם; ושאלמלא שלטון מרכזי שכופה עליהם את חוקי המדינה, היו פוגעים זה בזה ככל יכולתם (כך סבר הפילוסוף האנגלי ג'ון לוק). בעת החדשה התגבש רעיון "האמנה החברתית", המפרט את מהותה של המדינה המודרנית ואת מערכת היחסים בינה לבין הפרטים בחברה. רעיון האמנה החברתית יוצא מתוך הנחה שבשלב כלשהו בעבר האנושי, החליטו בני האדם לנטוש את "המצב הטבעי" שהיווה את השלב הראשון בקיום של החברה האנושית, כדי ליצור במקומו חברה בעלת חוקים, המחייבים את חבריה. לפי רעיון זה, בתחילה חיו בני האדם בחוסר ביטחון וללא הגנה; על כן החליטו להחליף את המצב הטבעי בחיי חברה מאורגנים, ויצרו שלטון המבוסס על שותפות במסגרת של אמנה חברתית. רעיון האמנה החברתית עומד בבסיסה של כל מדינה דמוקרטית. הוא אמנם בא להצדיק את כוחו של השלטון במדינה, אבל גם מבטא את הצורך להגביל את סמכותו, ולהעניק לאזרחי המדינה חירויות וזכויות.

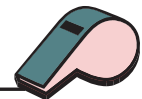
כיצד לדעתכם היה נראה עולם שאין בו שלטון? האם הייתם רוצים לחיות בעולם שבו טבע האדם אינו מרוסן על ידי חוקים? מהו טבע האדם, ואיזו מערכת שלטונית היא המתאימה לו ביותר? האם מערכת שמדכאת את האדם ומרסנת אותו? או לחלופין מערכת שמשחררת את האדם ומעצימה אותו? בשאלות הללו נעסוק בשיעור שלהלן.

טבע האדם

פעילות פתיחה: משחק השוקולד

הנחיות למורה: לפני השיעור המורה תמנה שני תלמידים שתפקידם לתעד בכתב את מה שיקרה בדקות הקרובות מבלי שיתר התלמידים ישימו לב לכך. ניתן לבקש ממנו להתייחס לנקודות הבאות:

- האם נוצר מנהיג לקבוצה?
- האם הייתה אלימות פיזית או מילולית?
- באיזו שיטה חילקו התלמידים את הסמכות ביניהם?
- האם נוצרו "חוקים" או האם הייתה שיחה על כינונם של "חוקים"?

בינתיים, המורה מביאה לשיעור כמה חפיסות שוקולד ומודיעה לילדים שהיא רוצה לפתוח את השיעור בפעילות טעימה. אך רגע לפני שמתחילים היא נזכרת ששכחה משהו בחדר מורים. היא משאירה את השוקולד על השולחן ויוצאת מהכיתה. רגע לפני שהיא יוצאת, היא אומרת שהנה יש כמה חפיסות שוקולד על השולחן ושכולם מוזמנים להתכבד בינתיים עד שהיא חוזרת. לאחר שהיא חוזרת, המורה מבקשת מהתלמידים שתיעדו את הניסוי לשתף בקצרה את יתר התלמידים במה שאירע מנקודת מבטם האובייקטיבית.

בשלב הבא דונו בנקודות הבאות:

- כיצד אנו מתנהגים כאשר איו עלינו פיקוח?
- מה ניתן ללמוד על טבע האדם מתוצאות הניסוי? כיצד היה נראה עולם שאין בו סמכות?

הספר הנודע, "בעל זבוב", שנכתב על ידי ויליאם גולדינג, מתאר מצב שמזכיר במידה רבה את הניסוי החברתי שערכנו זה עתה (למורים המעוניינים בכך, הפרק הראשון זמין להורדה באתר עם עובד). ניתן לבקש מהתלמידים לקרוא את הפרק (בזמנם החופשי) ולכתוב פרק המשך בהתאם למה שלדעתם מאפיין את טבע האדם.

חזמנה לבית מדרש

מצב העניינים הטבעי: תומס הובס לעומת ג'ון לוק

כנראה שלעולם לא נוכל לחוות מציאות אנושית שמתנהלת דרך הטבע ללא חוקים מטעם השלטונות. אף על פי כן, נוכל לערוך ניסוי מחשבתי שמדמה דרך כזו, כפי שעשו גדולי הפילוסופים בעת החדשה. שניים מההוגים הבולטים ביותר בעת החדשה – תומס הובס וג'ון לוק – ערכו ניסוי מחשבתי, והגיעו למסקנות שונות מאוד זה מזה. קראו את המובאות הבאות מתוך כתביהם, והשיבו לשאלות שמופיעות לאחר מכן:

” כדי להבין שלטון מדיני לאשורו ולברר כיצד נשתלשל ממקורו, עלינו להתבונן ולבדוק, מה המצב שכל בני האדם נתונים בו בדרך הטבע. והנה, זהו מצב שבו האדם חופשי לחלוטין לכלכל את מעשיו ולהשתמש ברכושו ובגופו כטוב בעיניו, בתוך הגבולות של החוק הטבעי, בלי לבקש רשות מזולתו ובלי להיות תלוי ברצונו של שום אדם אחר. זהו גם מצב של שוויון, ובו כל השליטה והסמכות הדדית היא כי שום אדם אין לו ממנה מנה גדולה יותר מלחברו.

ג'ון לוק, על הממשל המדיני, עמ' 4.

” אם שני אנשים חושקים באותו דבר ובכל זאת אי אפשר להם ליהנות בו יחדיו, הם נעשים אויבים. ובדרכם אל תכליתם הם משתדלים להשמיד או להכניע זה את זה... ובמצב זה של חוסר אמון הדדי אין לשום אדם דרך נכונה יותר להבטיח את עצמו מאשר השתלטות מקדימה, דהיינו בחוזק יד או בתחבולות ערמה לשלוט על גופם של אנשים רבים ככל אשר יוכל.

תומס הובס, לווייתן, עמ' 87.

תומס הובס וג'ון לוק

תומס הובס (1588–1679) וג'ון לוק (1632–1704) היו שניים מההוגים החשובים והמשפיעים ביותר בעת החדשה. הובס, שחי באנגליה בתקופת מלחמת האזרחים הבריטית, נודע בעיקר בגלל האופן שבו ניסח בספרו הנודע “לווייתן” את רעיון ה”אמנה החברתית” (social contract). רעיון זה הפך לאבן יסוד בפוליטיקה המודרנית של כלל מדינות העולם. בנוסף להיותו פילוסוף פוליטי, הובס תרם תרומה חשובה לתחומים רבים נוספים, ובין היתר לחקר המדע והמוסר. לוק, פילוסוף אנגלי אף הוא, עסק גם כן בפילוסופיה פוליטית וברעיון האמנה החברתית. לוק נחשב כיום לאבי ה”ליברליזם”, ואחד מחיבוריו החשובים ביותר היה “איגרת על הסובלנות”, שבה קרא לסובלנות דתית כאשר טען כי נוצרים מזרמים שונים צריכים לכבד את זכותם של האחרים לחיות אורח חיים דתי שונה משלהם. בנוסף, לוק נחשב לחלוץ בחקר התודעה והמחשבה האנושית. בהגותו נקט לוק בגישה אמפיריציסטית שמדגישה במיוחד את מרכזיותם של חמשת החושים בתהליך שבו אנו מייצרים את הידע שלנו.

שאלות לדין:

- כיצד לדעתכם דמיון ג'ון לוק את התופעות החברתיות הבאות בעולם שמתנהל על פי מצב העניינים הטבעי, וכיצד דמיון אותם תומס הובס:

החוק:

היחס בין אדם לרכוש.

היחס בין אדם לזולת.

תחושת הביטחון של האדם לקראת מה שצופן העתיד.

היכולת של בני אדם להתאגד ולפעול יחד למען הגשמת מטרות משותפות.

היחס בין אדם לרכוש.

- נסו לחשוב על תחומי פעילות מחיי היומיום (לדוגמה: יחסי שכנות) שמתנהלים ללא חוקים או סמכות חיצונית. האם המציאות ששוררת בהם דומה יותר לחזון של לוק או לחזון של הובס? הסבירו תשובתכם.
- איזה תפקיד ממלאים החוקים על פי כל אחד מההוגים הללו?
- מהם היתרונות ומהם החסרונות של חיים במציאות שנשלטת על ידי חוקים? אילו יתרונות וחסרונות עשויים היו להיות בחיים המתנהלים לפי מצב העניינים הטבעי? תנו דוגמאות ספציפיות.

ג'ון לוק

תומאס הובס

טבע האדם הפנימי: שְׁעָבוֹד או חירות?

בהיסטוריה של עם ישראל, ובמיוחד במאות השנים שקדמו ליהדות החילונית והלאומית, הסמכות החיצונית בדרך כלל באה לידי ביטוי במסגרת ההלכתית-דתית. בדומה לוויכוח שבין הובס ולוק על אודות טבע האדם והאופן שבו השלטון המרכזי משפיע עליו ומעצב אותו, ניתן למצוא ויכוחים בין הוגים יהודיים שהתייחסו באופן שונה להשפעה של הדת היהודית על טבע האדם. ישעיהו ליבוביץ' והרב אברהם יצחק הכהן קוק היו שניים מגדולים ההוגים היהודיים במאה ה-20. בדומה להובס, טען ליבוביץ' שמצב העניינים הטבעי הוא מצב שיש להימנע ממנו בכל מחיר. הרב קוק, לעומתו, הזהיר את קוראיו מפני הנטייה שלהם לרמוס את רגשותיהם הפנימיים הטבעיים. קראו את דבריהם והשיבו לשאלות שמופיעות לאחר מכן.

מהי חירות האדם? קבלת אורח-חיים שאינו נובע מטבעו של האדם משמעותה – שחרור האדם משעבודו לכבלי הטבע. האם יש לאדם טבע עצמי? האדם המופעל על ידי טבע "עצמו" אינו לאמיתו של דבר אלא גולם המופעל על ידי כוחות הטבע, ממש כבהמה הרועה באחו, שאף היא, לכאורה, חופשית מן התורה ומן המצוות.

רק בדבר אחד יכול האדם לחרוג ממסגרת השעבוד לכוחות הטבע – בהידבקות באלהים, שמשמעותה המוחשית היא עשיית רצון אלהים ולא רצון האדם, מאחר שרצון האדם אף הוא גורם טבעי.

מתוך: ישעיהו ליבוביץ', מצוות מעשיות

ראשית דרכי חיזוק כח הצדק באדם הוא שירגיל עצמו שלא ישים לאל (=שלא יתעלם מ) רגשו הפנימי, כי פעמים רבות קול אלהים הוא הקורא לו מקירות לבו לסור מדרך רעה. על כן ראוי שירגיל האדם את הנהגתו שלא לרמוס [את] נפשו הפנימית, ואז באמת ימשיך מזה הכוונה המכוונת לשם יתברך, שיצר ועשה לנו את הנפש הזאת.

ראי"ה קוק, עין איה ברכות ט, מח

טבע האדם והדמוקרטיה

יש קשר הדוק בין התפיסה שלנו בנוגע לטבע האדם לבין שיטת המשטר הראויה והנכונה. ככל שאנו מאמינים שהאדם מטבעו הוא טוב, כך נרצה לכוון צורת משטר שמאפשרת לו להביא עצמו לידי ביטוי; וככל שאנו מאמינים שטבע האדם הוא רע, כך צורת המשטר שבה נבחר תפעל לריסונו. איזו צורת משטר היא המתאימה ביותר בדמוקרטיה ליברלית כמו מדינת ישראל? קראו את המובאה הבאה והשיבו לשאלות שמופיעות לאחריה.

לפי גישת הדמוקרטיה הליברלית, לאחר כריתת האמנה וייסוד המדינה – מן הראוי להקים שלטון שייצג את כל העם. השליט חייב לזכות בהסכמת הציבור, ועליו לתת לעם דין וחשבון על מעשיו. הדמוקרטים הליברלים מעמידים את זכויות הפרט במרכז. הם מאמינים באדם תבוני, אך חוששים מיצריו, ולכן לדעתם יש לבקר את השלטון ולהגביל אותו. ליברלים אינם מתעלמים מן השלילה שבטבע האדם, אך הם מאמינים שהתבונה האנושית יכולה למצוא שיטה דמוקרטית חוקתית, וזאת מבלי לפגוע בחירויות האדם.

(רות ריכטר ולאה סגל, מהי דמוקרטיה ליברלית)

שאלות לדיון:

- אילו אמונות בנוגע לטבע האדם מאפיינות את גישת הדמוקרטיה הליברלית לפי הקטע שקראתם? האם אתם מסכימים להנחות היסוד הללו?
- "ליברלים אינם מתעלמים מן השלילה שבטבע האדם" ובכל זאת הם אינם מבקשים לפגוע בחירויותיו. הסבירו את המתח שבין "השלילה שבטבע האדם" לבין חירות הפרט? כיצד לדעתכם ניתן להתגבר על המתח הזה במדינה דמוקרטית?
- האם הרב קוק ו/או ישעיהו ליבוביץ' יכולים להיחשב דמוקרטים ליברלים לפי הקטע שקראתם זה עתה? הסבירו.

שאלות לדיון:

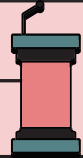
- ליבוביץ' והרב קוק היו שני הוגים דתיים, ושניהם האמינו בקיומו של האל; אולם כל אחד דגל בגישה אחרת לעבודת האל. מהי הדרך הראויה לעבוד את אלוהים לפי ליבוביץ' ומהי הדרך הנכונה לפי הרב קוק?
- מהו מצב העניינים הטבעי לפי כל אחד מההוגים שקראתם? האם זהו מצב שאליו ראוי לשאוף או מצב שיש לפעול לתיקונו? ומה דעתכם?
- ערכו השוואה בין צמד ההוגים הזה (ליבוביץ' והרב קוק) לצמד ההוגים שקראתם במשימה הקודמת (הובס ולוק). נסו למצוא נקודות דמיון בין זוגות ההוגים הבאים:

הרב אברהם יצחק הכהן קוק (1865–1935)

רב, הוגה דעות וסופר דתי, נִכָּהּ הראשי של ארץ ישראל בין השנים 1904–1935. נולד בלטביה בשנת 1865. בבחרותו למד בישיבת וולוז'ין (בה למדו גם אחד העם וחיים נחמן ביאליק) ובישיבות אחרות. בשנת 1904 עלה לארץ ישראל. תחילה שימש כִּכְּהָה הראשי של העיר יפו, ולאחר מכן כרב הראשי האשכנזי הראשון של ארץ ישראל. הרב קוק הצליח לרכוש את אהדת החלוצים ושיתף פעולה עם ראשיהם. הוא הטיף לאהבת ישראל ולקירוב לבבות בין חלקי העם, וגילה אהדה רבה לחלוצים בוני הארץ, גם אם אינם שומרי מצוות. הוא ראה בעבודתם ובמסירותם ליישוב הארץ את תחילת ימות המשיח, שבסופם עתיד עם ישראל להיגאל מגלותו. הרב קוק היה פעיל בשליחויות חשובות בענייני העם והארץ.

ישעיהו ליבוביץ' (1903–1994)

פרופסור באוניברסיטה, מדען, הוגה דעות ואיש רוח. נולד בעיר ריגה שבלטביה וקיבל חינוך יהודי מסורתי. הוא למד בבית הספר התיכון בריגה והמשיך בלימודיו באוניברסיטת ברלין שבגרמניה, שם למד כימיה ופילוסופיה והמשיך ללימודי רפואה בעיר קלן. ב-1935 עלה לארץ ולימד כימיה באוניברסיטה העברית בירושלים. לאחר מלחמת ששת הימים היה מראשוני המתנגדים לשליטת ישראל בשטחים, קרא להפרדת הדת מן המדינה, וקולו נשמע רבות בשיח הפוליטי בארץ. השקפתו הדתית הייתה רציונליסטית קיצונית והושפעה רבות מהגותו של הרמב"ם. חיבר ספרים ומאמרים רבים בענייני השעה, חיבורים פילוסופיים דתיים ופרשנות לתנ"ך.

התחלקו לקבוצות ובחרו באחד החוקים הבאים:

- חוק לימוד חובה
- חוק לא תעמוד על דם רעך
- חוק יסוד: ישראל מדינת הלאום של העם היהודי
- חוק יסוד: כבוד האדם וחירותו
- חוק הבחירות לכנסת
- חוק אחר, לבחירתכם

לגבי החוק שבחרתם, אספו את פרטי המידע הבאים:

- אתר את החוק במאגר החוקים באתר הכנסת.
 - מהם עיקרי החוק? איזו התנהגות מתחייבת ממנו?
 - מדוע לדעתכם נחקק החוק? מה הייתה המציאות הקודמת לו, שחייבה את כינונו?
 - כיצד הייתה נראית המדינה ללא החוק הזה? האם אפשר לוותר עליו לדעתכם?
 - הציעו תיקון לחוק.
 - בררו איזה חבר או חברת כנסת יזמו או קידם את החוק שבחרתם, וכיצד מחוקקים חוקים במשטר דמוקרטי?
 - אילו הנחות יסוד הנוגעות לטבע האדם עומדות בבסיס צורך המשטר הדמוקרטי?
- לאחר שאספתם את כל המידע, תוכלו לעצב פוסטר שמציג את המידע בצורה מעניינת ולהקים תערוכת פוסטרים כיתתית בנושא חוקי מדינת ישראל וטבע האדם. כעת, הזמינו את חבריכם לכיתה לצפות בפוסטר שעיצבתם ואת חבריכם לשכבה לצפות בתערוכת הפוסטרים של כל הכיתה, והשיבו על שאלותיהם.

מאמר דעה

טבע האדם / שרגא בר און

אני איני מאמין ב"טבע האדם", אני מאמין ב"רוח האדם". כבר במאה ה-17 אפיין קארולוס לינאוס את האדם כ"הומו ספיינס" (אדם חושב). אבל הצירוף הזה, שהצליח להיקלט כעובדה מדעית, לא פתר את אינספור הוויכוחים על מהות האדם כיצור חברתי. הוגים ויוצרים רבים כל כך מציעים תשובות שונות לטבע האדם: האם האדם הוא 'יש מדבר' והוא מממש את אנושיותו כשהוא חושב ופועל באופן רציונלי כמו שטען אריסטו, האם האדם הוא הר געש של רגשות שבראשם תאוות המין ותאוות המוות כמו שטען פרויד, האם האדם הוא יצור טכנולוגי ('הומו פאבר' בספרו של מקס פריש), האם טבעו הוא לשחק (הומו לודנס על פי יוהאן הויזנג'ה). הוויכוח החרוף ביותר והמשמעותי ביותר הוא כמובן האם האדם טוב מטבעו או רע מטבעו. לשאלה הזו השלכות פוליטיות עצומות על מידת האמון שיכולה לעמוד בבסיס החברה, על הצורך בהרתעה,

על מנגנונים של שיפוט וענישה ועוד.

האמונה כי טבע האדם טוב ביסודו היא 'העיקרון הדתי' של ההומניסטים. שימו לב למילה הזו: 'הומניזם' שתרגומה הוא 'אנושיות', אולם משמעה הוא שהאנושיות מתבטאת בטובו של האדם, כי טוב הלב הוא המאפיין הבסיסי של האנושיות. אנחנו אומרים למישהו שעושה משהו רע: "תהיה בן אדם" ואנחנו מכנים אנשים אכזריים במיוחד "מפלצות". אבל הכינויים האלה משקפים את האמונה ההומניסטית שלנו, או אם נרצה את התקווה ההומניסטית שלנו יותר מאשר את המציאות. כמו כל אמונה, גם האמונה בטבע האדם היא משאלת לב לא פחות מאשר ידע מוצק. יסודה של אמונה זו בתורה שלפיה האדם נברא 'בצלם אלוהים'. אם האל טוב, הרי גם האדם טוב. אולם, מספר פרקים לאחר מכן רואה ה': "כי רבה רעת האדם בְּאָרֶץ וְכָל יֶצֶר מַחְשָׁבָת לִבּוֹ רָק רָע כָּל הַיּוֹם" (בראשית ו, ה). אלוהים התחרט כי ברא את האדם. אכן, אין ספק כי האדם פלאי הוא, אך התרבות האנושית לא הולידה רק טוב וחסד אלא גם מוסדות אכזריים ומזוויעים. אם כן, נראה כי אנחנו צריכים לוותר על האמונה ב"טבע האדם". למולה אני מציע לאמץ את האמונה ברוח האדם, כפי שכתב המשורר שאול טשרניחובסקי: "כי עוד אאמין גם באדם, גם ברוחו רוח עז". רוח האדם היא הרוח החופשית המעמידה בפני כל אחת ואחד מאיתנו את החובה לבחור ולחתור לעיצוב מוסרי של אישיותנו. ניסח זאת בבהירות הרמב"ם: "רשות לכל אדם נתונה: אם רצה להטות עצמו לדרך טובה ולהיות צדיק – הרשות בידו, ואם רצה להטות עצמו לדרך רעה ולהיות רשע – הרשות בידו. הוא שכתוב בתורה: 'הן האדם היה כאחד ממנו לדעת טוב ורע', כלומר: הן מין זה של אדם היה יחיד בעולם ואין מין שני דומה לו בזה העניין, שיהא הוא מעצמו בדעתו ובמחשבתו יודע הטוב והרע ועושה כל מה שהוא חפץ, ואין מי שיעכב בידו מלעשות הטוב או הרע" (רמב"ם, משנה תורה, הלכות תשובה, ד, הלכות א-ב).

הבה נאמין ברוח האדם וביכולת שלנו לחתור להיות טובים יותר!

הרב ד"ר שרגא בר-און הוא מנהל מרכז דוד הרטמן למצוינות אינטלקטואלית במכון שלום הרטמן